

РОЗВИТОК ПОЛОЖЕНЬ ПРО ЗАХИСТ ГІДНОСТІ, ЧЕСТІ ТА ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ У КОДИФІКАЦІЯХ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Статтю присвячено визначення особливостей правового регулювання права на повагу до гідності, честі та ділової репутації за законодавством України радянського періоду. Зроблено висновок про вплив ідей комуністичної ідеології на тлумачення поняття честі та гідності, вплив кримінального законодавства на цей правовий інститут. Зосереджено увагу на основних механізмах захисту репутації, що використовувались радянськими вченими.

Ключові слова: честь; гідність; ділова репутація; цивільне законодавство; кодифікація; історія законодавства.

Блаживская О. Е. Развитие положений о защите достоинства, чести и деловой репутации в кодификациях гражданского законодательства Украины советского периода.

Статья посвящена определению особенностей правового регулирования права на уважение достоинства, чести и деловой репутации по законодательству Украины советского периода. Сделан вывод о влиянии идей коммунистической идеологии на толкование понятия чести и достоинства, влияние уголовного законодательства на этот правовой институт. Сосредоточено внимание на основные механизмы защиты репутации, используемые советскими учеными.

Ключевые слова: честь, достоинство, деловая репутация, гражданское законодательство, кодификация, история законодательства.

Blazhivska O. Ye. Development of provisions on the protection of dignity, honor and reputation in the codification of civil legislation of Ukraine in the Soviet period.

The article is devoted to determining the characteristics of the legal regulation of the right to dignity, honor and reputation of the law of Ukraine Soviet period. The conclusion about the influence of the ideas of the Communist ideology on the interpretation of the concept of honor and dignity, the impact of criminal law in this legal institution. Focuses on the basic mechanisms of protection of the reputation that were used by Soviet scientists.

Keywords: honor; dignity; goodwill; civil law; codification; history of legislation.

У сучасному цивілізованому демократичному суспільстві права людини мають першорядне значення. Таке твердження має конституційне закріплення у статті 3 Конституції України, відповідно до якої людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. А в свою чергу утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Принцип пріоритету людини, її прав і свобод, повинен пронизувати діяльність законодавчої, виконавчої, судової влади, посадових осіб усіх рівнів, які зобов'язані визнавати, неухильно дотримуватися і захищати права і свободи. Поняття особистості носить швидше нематеріальний характер, воно охоплює, насамперед, духовну сферу людини. Аналіз розвитку правового регулювання особистих немайнових прав, в тому числі права на повагу до гідності та честі особи, має важливе значення для науки, законодавства та практики, для більш повної охорони людини, розвитку її індивідуальності.

Важливе значення для розвитку вчення про повагу до гідності та честі особи мають наукові дослідження таких науковців, як Ч. Н. Азімов, Д. В. Боброва, Т. В. Боднар, І. В. Жилинкова, О. В. Кохановська, О. О. Мережко, О. А. Підпригора, І. В. Саприкіна, І. В. Спасибо-Фатеева, Р. О. Стефанчук, Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишка та інші.

Метою цієї публікації є визначення тенденцій розвитку законодавства про захист права на повагу до гідності та честі в радянських період з метою виокремлення його специфічних рис та тенденцій, впливу на сучасну правову систему у сфері захисту особистих немайнових прав.

Особисті немайнові права тривалий час не мали чітко визначеного цивільно-правового регулювання, незважаючи на згадки про них ще у римському праві. Вважалось, що як не підлягає правовому регулюванню порядок вживання повітря, яким людина дихає, так не можна і регулювати особисті немайнові права.

Ще в Стародавній Греції і Стародавньому Римі поняття честі і гідності співставлялися з повагою до особистості, співвідносилися з мораллю і правом. Честь відігравала значну роль в етиці багатьох великих мислителів, політиків, філософів різних епох і народів, характеризуючи далеко не в малій мірі їх суспільні погляди і напрями діяльності. З точки зору філософсько-правових переконань, честь являє собою могутню владу, найбільшу з сил, що виявляються в історії відносин людей і народів загалом. Поняття честі і гідності мають і певну спрямованість. Їх об'єктом є передусім, людина, або група людей, або колектив, або в більш широкому плані говорять про честь нації.

Гідність фізичної особи є «старожилом» серед інших особистих немайнових благ у розумінні її «цивільно-правової прописки». Адже саме відносини щодо захисту честі та гідності фізичної особи стали першим кроком на шляху включення особистих немайнових відносин до структури предмета цивільного права. Пройшов тривалий час, але поняття «честі» та «гідності» і до сьогодні є традиційним як для національного законодавства, так і для юридичного терміновживання та формують частини єдиного цілого, яке спрямоване на забезпечення соціального статусу фізичної особи [1, с. 307].

На історичний шлях розвитку законодавства про захист честі, гідності та ділової репутації звертає увагу також Р. О. Стефанчук [2, с. 45–61], який виділяє сім основних етапів, які пройшло законодавство України на шляху до його сучасного стану у названій сфері.

Так, на думку Р. О. Стефанчука, перший етап тривав, починаючи з першого закріплення у Руській Правді і до початку XII ст.; другий етап – починаючи з середини XII ст. до середини XVII ст., протягом якого законодавець упровадив відповідальність за образу словом, а характер відповідальності за даний вид посягань залишався кримінально-правовим; уперше передбачена можливість диференціації між кримінальною та цивільною відповідальністю на вибір потерпілого за образу честі була закріплена в середині XVII ст., коли і розпочався третій етап історичного розвитку законодавства про захист честі, гідності, ділової репутації; відповідальність у цей період носила вигляд штрафу, а не компенсації. Четвертий етап розпочався в середині XIX ст. і тривав до 1917 року. В цей період були запроваджені норми, якими захищалась немайнова сфера особи, що була порушена внаслідок образи. Починаючи з 1917 року, розпочався п'ятий етап, який характеризувався відсутністю будь-яких цивільно-правових норм, якими би були захищені честь, гідність чи репутація. З 1961 року почався якісно новий період розвитку, коли цивільне право поширило свій захист на честь та гідність, який зводився до вимоги спростування та відшкодування заподіяної майнової шкоди. Сьомий етап розвитку законодавства про захист честі, гідності, ділової репутації «характеризується забезпеченням всебічного правового захисту честі, гідності та репутації від будь-яких посягань, розширенням способів правового захисту вказаних особистих немайнових благ та визнанням їх вищими соціальними цінностями» [2, с. 60–61].

Погоджуючись із вказаною періодизацією, необхідно відзначити, що перший Цивільний кодекс УРСР 1922 р. [3] (Україна входила в той час до складу Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РФСР) як її невід'ємна частина, і її законодавство віддзеркалювало федеративне законодавство) не містив прямих спеціальних норм щодо регулювання цих відносин (у розділі про деліктні зобов'язання передбачалося відшкодування шкоди у разі ушкодження здоров'я і спричинення смерті) [4, с. 46]. Однак ЦК УРСР 1922 р. не містив статей, які б захищали честь, гідність, ділову репутацію громадян, оскільки захист особистих немайнових прав покладався на кримінальне і адміністративне право.

Разом з тим у цей період важливого значення набули наукові праці у науці цивільного права, де гостро постало питання про необхідність та доцільність такого регулювання [5], а отже, і про необхідність надання цим цінностям статусу об'єкта цивільних правовідносин (цивільних прав). Так, уже в 40-і роки з'явилися роботи, спрямовані на вирішення цієї проблеми [6, с. 23].

С. В. Потапенко відзначає, що честь, гідність, ділова репутація не були об'єктами цивільно-правової охорони та судового захисту і в наступні десятиліття існування радянської держави аж до проведення в 1961–1965 рр. кодифікації цивільного законодавства, оскільки домінуючими в радянському цивільному праві були лише майнові відносини [7, с. 13]. Однак стаття 7 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1961 р.) [8] послужила законодавчою базою для введення в республіканські кодекси відповідних статей, об'єктивно кваліфікуючих честь і гідність об'єктом цивільних прав.

Ураховуючи незахищеність особистих немайнових прав у цивільному праві, а також зважаючи на наукову позицію необхідності такого правового регулювання, розробники ЦК УРСР 1963 р. [9] включили до нього норми, які регулювали ці права.

Стаття 1 Основ цивільного законодавства СРСР 1961 року закріплювала регулювання майнових і пов'язаних з ними немайнових прав у неймовірно спотвореному вигляді. Згідно з положеннями Основ громадяни або організації вправі вимагати по суду спростування відомостей, які порочать їх честь і гідність, якщо особа, яка поширила такі відомості не доведе, що вони відповідають дійсності. Аналіз цього формулювання дозволяє зробити висновок, наскільки втрачений самий сенс категорій честі та гідності. Про це говорять і недосконалість їх юридичного визначення, і той факт, що неодмінною умовою захисту була відповідність поширюваної інформації істині, і реститування репутації (спростування мало бути зроблене в пресі або у встановленому судом порядку – залежно від способу розповсюдження інформації), і відсутність відшкодування, оскільки штраф накладався лише у разі невиконання судового рішення і являв собою саме штраф, тому що стягувався в дохід держави, його сплата не звільняла відповідача від виконання судового рішення.

Формулювання Основ увійшли до ЦК УРСР 1963 р., склавши зміст статті 7. Цивільний кодекс УРСР 1963 року цією статтею «Захист честі та гідності» закріплював право громадян або організацій вимагати по суду спростування відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать їх честь і гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди їх інтересам, якщо той, хто поширив такі відомості, не доведе, що вони відповідають дійсності. Цією ж статтею (частиною другою) закріплювалася норма, згідно з якою якщо зазначені відомості поширені через засоби масової інформації (друкованої або аудіовізуальної), вони повинні бути спростовані, у тому ж друкованому виданні, аналогічній радіо- чи телепередачі або іншим адекватним способом. Якщо відомості, які не відповідають дійсності і завдають шкоди інтересам, честі, гідності або діловій репутації громадянина чи організації, містить документ, що виходить від організації, такий документ підлягає заміні або відкликається.

Аналіз поглядів цивілістів стосовно порушеної проблеми свідчить про те, що, незважаючи на їх прогресивний характер, багато з них мали яскраво виражений класовий підхід [10, с. 8–12; 11, с. 137–138; 12, с. 208; 13, с. 4]. Так, наприклад, у роботі С. А. Чернишової «Захист честі та гідності громадян» окремих розділ присвячено класовому характеру честі та гідності [10, с. 8–12]. Чітка прихильність до такої позиції простежується і в раніше опублікованій нею рецензійній статті на книгу А. В. Белявського та М. А. Придворова «Охорона честі та гідності особи в СРСР», де автор особливо підкреслює як позитивний момент рецензованої роботи той факт, що вони «правильно зупиняються на класовому змісті категорій честі та гідності...» [11, с. 137].

Класовий зміст нематеріальних благ відмічається і в роботах багатьох інших учених [12, с. 208; 13, с. 4]. «Грішити» такого роду характеристикою честі й гідності Велика Радянська Енциклопедія, автори якої дають глибоке тлумачення досліджуваним категоріям [14, с. 232]. І знову-таки критерієм «глибини» стає класова сутність честі й гідності. Абсолютизація вищезазначеної ознаки зумовила неминуче односторонній підхід, властивий цілому ряду дослідників позначеної проблеми.

Коментуючи вказані норми ЦК УРСР 1963 року, автори визначали честь як соціально значиму позитивну оцінку моральних та інших рис і властивостей образу громадянина або організації, які позитивно визначають їх положення в суспільстві [10]. Внутрішній аспект честі повністю втрачався. Гідність, в свою чергу, розглядалася як відображення цього положення у свідомості особи, організації. У силу того, що при вирішенні спорів внутрішнім аспектам честі уваги практично не приділялося, розглядаючи основні механізми захисту репутації, що використовувались радянськими вченими, можна виділити три варіанти приниження :

умисне поширення завідомо неправдивих, таких, що ганьблять іншу особу, вигадок (наклеп). У радянському праві діяла презумпція добропорядності, тобто відомості, що ганьблять особу, передбачалися як такі, що не відповідають дійсності, поки не доведено протилежне. Постраждалих від наклепу захищало кримінальне законодавство, що дозволяє громадянину (або організації) порушити кримінальну справу. На відміну від образи за кримінальним законодавством, в позові про наклеп найбільш важливе значення мала недостовірність інформації, а не форма її викладу;

поширення неправдивої інформації в стані добросовісної помилки – в цьому випадку застосовувався тільки цивільний позов і вина відповідача значення не мала;

умисне поширення компрометуючої інформації, відповідної дійсності, – те, що в радянському праві називалося дифамачією (на відміну від західної трактування цього терміну, де відповідність інформації фактам до уваги не бралась) [15, с. 10]. Законодавство того часу санкцій за поширення відомостей такого роду не передбачав. Вважалося навіть, що оприлюднення

поганих вчинків громадянина, які зачіпають інтереси будь-яких колективів чи суспільство в цілому, є допустимим і виправданим [16].

Під відповідністю відомостей дійсності розумівся, в першу чергу, об'єктивний виклад фактів, які дійсно мали місце, по-друге, адекватна моральна їх оцінка. Таким чином, позови задовольнялися в тих випадках, коли повідомлений факт не мав місця, або його опис був перекручений, або якщо йому була дана неадекватна оцінка. Під поширенням відомостей, що ганьблять честь і гідність, розумілося опублікування їх у пресі або повідомлення в будь-якій формі невизначеному колу осіб чи одній особі. Повідомлення відомостей лише тій особі, якого вони безпосередньо стосуються, поширенням заперечувалося [17, с. 111].

Відомості, що ганьблять особу, визначалися як такі, що применшують честь і гідність громадянина в суспільній думці чи думці окремих громадян з точки зору додержання законів, правил соціалістичного співжиття і принципів комуністичної моралі. Таким чином, не могло бути й мови про суб'єктивне сприйнятті образи. Більш того, встановлювалося існування об'єктивних критеріїв того, що входить у поняття честі і порушує або чи не порушує гідність особи. Найкращі образливі образи, що не порушують гідності особи як члена комуністичного суспільства, не визнавалися підставою для позову. Відомий випадок, коли позов громадянина П. до організації, що видала йому характеристику, яка містила визначення його як «підлабузника», не був задоволений, тому що не може бути визнано компрометуючим поширення відомостей про відсутність або наявність у будь-кого тих чи інших рис характеру [18, с. 13].

Також не визнавалася такою, яка ганьбить честь та гідність особи, «справедлива критика недоліків членів трудових колективів та громадських організацій на різного роду зборах, у пресі та в інших формах». Якщо критика містила наклепи, вона могла бути оскаржена в кримінальному порядку. В якості співвідповідачів виступали особи, які підписали характеристику, і організація, що її видала. Водночас коментатори ГК РРФСР 1964 року визнавали за судом обов'язок приймати до розгляду позови з ст. 7, навіть якщо правильність поширених відповідачем відомостей була доведена «шляхом перевірки громадською організацією» і визнавалася громадською такою, що відповідає дійсності [19, с. 43]. Особливо підкреслювалося, що стаття 7 ЦК УРСР 1963 року забезпечує цивільно-правовий захист не лише громадян, а й організацій [20, с. 69]. Інститут ділової репутації відроджувався саме в такому вигляді.

Практика радянських часів приділяла основну увагу захисту репутації, а теоретиків цього ж періоду турбувала серйозна дискусія з приводу правової природи честі та гідності. Перед радянськими науковцями, за їх словами, виникла складна задача: «примирити чисто буржуазні інститути з доктриною соціалістичної законності» [21, с. 96].

Одним з нововведень, запропонованих у цьому зв'язку, стала зміна термінології. Вона свідчила про переосмислення честі та гідності. Більшість юристів заговорили про право на честь і гідність, яке, як і всяке інше право, могло бути здійснене і підлягало захисту. Деякі правознавці були схильні надавати нематеріальним благам виключно майнові характеристики – наприклад правомочності власника [22, с. 39]. Зокрема, володінням визнавалася можливість володіти честю, гідністю і діловою репутацією незалежно від третіх осіб і вимагати не порушувати ці блага. Правомочність користування полягала у використанні сформованого уявлення про суб'єкта в самих різних сферах. Абсурдність вживання категорії розпорядження стосовно честі, гідності та ділової репутації була очевидна і радянським правознавцям, тому замість неї вводилося поняття підтримки або зміни змісту щодо ділової репутації, яке полягало в можливості здійснювати з цією метою певні дії (наприклад, публікувати рекламу) [23].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що тлумачення статті 7 ЦК УРСР 1963 року, повної внутрішніх протиріч, і спроби будувати самі дивні припущення про те, яким чином доречніше використовувати найглибший з людських інстинктів на користь комуністичному суспільству, не допомагали скласти радянським правознавцям адекватне уявлення про аналізований інститут і змушували їх з жалем констатувати, що юристи відчують ускладнення в тому, щоб дати загальне визначення права на честь, гідність та ділову репутацію. Разом з тим, не можна применшувати значення ЦК УРСР 1963 року у становленні правового регулювання захисту цього інституту, оскільки він фактично вперше визнав існування особистих немайнових прав на законодавчому рівні.

Список використаних джерел:

1. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Стефанчук Руслан Олексійович. – К., 2007. – 542 с.

2. Стефанчук Р. О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві / Р. О. Стефанчук // Хмельн. ін-т регіон. упр. та права. – К. : Науковий світ, 2001. – 306 с.
3. Гражданский кодекс УССР от 16 декабря 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1923. – № 55. – 24 января. – Ст. 780.
4. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Малюга Людмила Василівна. – К., 2004. – 202 с.
5. Агарков М. М. Предмет и система советского гражданского права [Текст] / М. М. Агарков // Советское государство и право. – 1949. – № 8–9. – С. 64–81.
6. Флейшиц Е. А. Личные права в гражданском праве Союза ССР и капиталистических стран [Текст] / Е. А. Флейшиц // Ученые труды Всесоюзного института юридических наук НКЮ СССР. – Выпуск VI. – М., 1941. – 207 с.
7. Потапенко С. В. Судебная защита от диффамации в СМИ [Текст] / С. В. Потапенко. – Краснодар, 2002. – 280 с.
8. Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик от 8 декабря 1961 года // ВВС СССР. – 1961. – № 50. – Ст. 525.
9. Цивільний кодекс УРСР від 18.07.1963 року № 1540-VI [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
10. Чернышева С. А. Защита чести и достоинства граждан [Текст] / С. А. Чернышева. – М. : Московский рабочий, 1974. – 96 с.
11. Чернышева С. А. На страже чести и достоинства гражданина [Текст] / С. А. Чернышева // Сов. юстиция. – 1972. – № 9. – С. 137–138.
12. Белявский А. В. Охрана чести и достоинства личности в СССР [Текст] / А. В. Белявский, Н. А. Придворов. – М. : Юрид. лит., 1971. – 208 с.
13. Сергеев А. П. Право на защиту репутации [Текст] / А. П. Сергеев. – Л. : Знание, 1989. – 32 с.
14. Большая советская энциклопедия, второе издание. – Т. 15, Т. 47 – М. : Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия». – 1957. – 669 с.
15. Рафиева Л. К. Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности в СССР [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.712 / Л. К. Рафиева. – Л., 1966. – 23 с.
16. О применении ст. 7 Основ гражданского законодательства : Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 17 декабря 1971 г. [Текст] // Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1976. – № 1. – С. 31.
17. Синенко В. С. Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав [Текст] : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.03 / Синенко Владимир Сергеевич. – Белгород, 2002. – 170 с.
18. Белявский А. В. Судебная защита чести и достоинства граждан [Текст] / А. В. Белявский. – М., 1966. – 61 с.
19. Комментарий к Гражданскому кодексу РСФСР / Беляева З. С., Братусь С. Н., Генкин Д. М. и др. ; под ред. Е. А. Флейшиц, О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1970. – 823с.
20. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве [Текст] / З. В. Ромовская. – Львов : Изд-во при ЛГУ издательского объединения «Вища школа», 1985. – 179 с.
21. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И. А. Покровский. – М. : Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1998. – 353 с.
22. Малеина М. Н. Защита личных неимущественных прав советских граждан [Текст] / М. Н. Малеина. – М. : Знание, 1991. – 128 с.
23. Липецкер М. Гражданская ответственность за распространение несоответствующих действительности сведений, порочащих честь и достоинство граждан и организаций [Текст] / М. Липецкер // Материалы научно-практической конференции «Защита прав личности по гражданским делам». – М., 1966. – С. 3–7.

** Блажівська Оксана Євгенівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри інтелектуальної власності Київського національного університету імені Тараса Шевченка, суддя Господарського суду міста Києва.*